

III. ULUSLARARASI MİMARİ PSİKOLOJİSİ KONFERANSI ÜZERİNE NOTLAR

Dr. Nuri BİLGİN

ÇEVREYİ KENDİLEME KAVRAMI VE OLGU

Çevreyi mekânı kendileme (appropriation of space/de l'espace), içerikleri hemen açıkça görülebilen basit bir kavram değil. Genel olarak, bir yerde rahat oluşu, bu yere egemen oluşu hatırlatıyor. Fakat, kendilemeyi oluşturan öğeler, biçimleri, düzeyleri ve onu artıran ya da azaltan koşullar, açıkça görünmüyor. Bu kavramı, daha açık görünen, «çevre düzenlenmesi», «mülk edinme, bir yere sahiplenme» gibi kavramlara indirgemek doğru görünmüyor. Anglo - sakson yazarların çevreyle ilgili araştırmalarında (Environmental Psychology, Architectural Psychology, Built Environment Psychology, vb.), bu terime raslanmıyor. Amerikalılar, «privacy», «territoriality» kavramlarından oldukça sık söz etmek birlikte, «appropriation of space» den söz etmiyorlar. İngilizler kavramı Fransızcadaki anlamına yakın, fakat nadiren kullanıyorlar.

Kavramın anlam yüklerinin zenginliği ve kucakladığı alanın genişliği, onun 21 - 25 Haziran 1967'da Strasbourg'ta yapılan 3 rd International Architectural Psychology Conference (I.A.P.C.)'ye konu olması sonucunu getirmiştir.

Konferansın yapıldığı Université de Louis Pasteur'un eski bir öğrencisi ve dolayısıyla konuya ilk kez açıkça eğilen araştırma grubu G.E.P.E. (Groupe d'Etude de Psychologie de l'Espace) üyelerinin çalışma arkadaşı olarak konferanstan ve meslek alanımızın önemli bir ilgi merkezinden söz etmek istiyorum.

IAPC'nin birincisi 1970 (Kingston/İngiltere) ve ikincisi 1973 (Lund/İsveç)'te yapılan konferansların üçüncüsü olan bu konferansa, 18 ülkeden 200 kişi katılmıştır. Toplu olarak yapılan ve kuramsal nitelikte olan ilk günkü oturumu, konunun değişik yanlarının tartışıldığı altı seminer izlemiştir.

İlk günlük oturumda, konuyla ilgili araştırmaların kuramsal çerçevesi belirlenmiş ve yöntemler üzerinde durulmuştur. Oturumda P.H. Chombart de Lauwe, H.M. Proshansky, P. Sansot, P. Korosec - Serfaty, H. Raymond, A.A. Moles, A. Peled - M. Vos ve D. Canter'in bildirimleri sunulmuştur.

Onbir bildirim sunulduğu ve C.F. Graumann'ın düzenlediği ilk seminerde çevreyi kendilemenin biçimleri üzerinde durulmuştur. Ondört bildirim sunulduğu ve G. Barbey ile N. Haumont'un düzenledikleri ikinci seminer-

de, belirli bir çevrenin, somut olarak ev ya da konutların kendilenmesi süreçleri üzerinde durulmuştur. P. Korosec - Serfaty ve H. Raymond'un düzenledikleri üçüncü seminerde dokuz bildiri sunulmuş, kentlerde kamu yerlerini (meydanlar, yeşil alanlar, bekleme yerleri, ya da kaldırımları, vb.) kendileme olgusu, söz konusu edilmiştir. L. Cazalis'in düzenlediği dördüncü seminerde dört bildiri tartışılmış ve kurumlarda (Okullar, huzur evleri, vb.) mekânı kendileme olgusu incelenmiştir. Altı bildirim sunulduğu ve L. Krus'o'nun düzenlediği beşinci seminerde, çevreyi kendilemeyle yaşam sürecinin ilişkileri üzerinde durulmuştur. Konferansın altıncı semineri G. Fischer ve A. Haumont tarafından düzenlenmiş ve işyerlerini kendileme konusunda beş bildiri tartışılmıştır.

Konferansın çalışmalarını bu kısa belirleştirmelerden sonra, kendileme kavramı ve olgusunu konferansta ortaya atılan düşünceler ışığında toplayarak gözden geçirelim. Bir şeyi kendisinin kılma, bir şeyi kendisi için görme eylemini veya sürecini anlatan kendileme terimi (latince appropriatio, almanca eignung), günlük dilin dışında, sadece marksist metinlerde yer almaktadır. Uzunca bir süre, özellikle sahipsiz veya sahibince sahiplenilmeyen eşyaların hakkında, yasal olmayan bir biçimde sahiplenilmesi anlamını taşımıştır. Bu nedenle, emek sonucu, yasal yoldan elde etme eylemi «acquisition» terimiyle karşılanmıştır.

Bu noktadan hareketle C.F. Graumann, kendileme kavramının psikolojide ortaya çıkışının, çevreyi kendileme kavramından önce, özellikle marksist ve sovyetik yazılarda görüldüğünü belirtmektedir. Kavramın bugünkü anlamını kavramak ve evrimini görmek açısından, bu temel anlamlara, yazarla birlikte kısaca göz atmak yararlı olacaktır.

Marksist kuramda antropolojik bir terim olarak beliren kendileme, Hegelci üç önemli kavramla yakınlık göstermektedir; dışlaştırma (enttäusserung), şeyleştirme (vergegenständlichung) ve yabancılaşma (entfremdung, alienation)... Hegel, hukuk felsefesinde şeylere sahip olmanın üç biçimini betimlemektedir;

- Birşeyi doğrudan ve fiziksel olarak almak,
- O şeyi biçimlendirmek,
- O şeyi sadece «bizim» olarak nitelendirmek.

Bunlardan en önemlisi, ikincisidir. İnsan, bir şeye biçim verirken, ona, istemini kabul ettirmekte ve o şey artık onun kişiliğini yansıtmaktadır. İnsanın, «benimki» olarak belirlediği şeyin niteliği, bağımsız bir dışlılık kazanmaktadır.

Burada, daha sonra, Marx'ın kendileme diyeceği şeyin temel çizgileri bulunmaktadır. Hegel'de eşya, baştan itibaren ben'in yalın bir dışlaşması olduğundan, nesneleşmiş, şeyleşmiş olan diğerinin ben'inde yeniden bütünleşmeye, kendileme denilemez. Marx'a göre birey, eşyaların üretimiyle kendini üretir ve «kendi kurduğu bir dünyada kendi imgesini görür.» Bu kendi kendini üretişte, «ben» dışlaştırılmıştır. İnsan ancak şeylerin üretimiyle kendini ve potansiyel güçlerini gerçekleştirir. Marx'a göre iş, en önemli devimsel itici güçtür. İş ürünlerinde nesneleşir, üretici etkinlik ve işlemlerle bunları kendilemezse, kendine yabancı eşyalar karşısında bulunur. Bu kendileme işlemi ve iş sayesinde insan, insani yeteneklerini geliştirir, Drş dünyayı etkilerken ve dönüştürürken, hem potansiyellerini, hem de kendi öz doğasını gerçekleştirir.

Genel olarak, kendileme, insanın doğayla ilişkisini anlatır. İnsan doğadan yararlanmak için, yeteneklerini kullandığı her defasında, kendini gerçekleştirme süreci içinde doğayı kendiler. Tarih, kendileyen insanların ve kendilenen doğanın sürekli bir yinelenişidir. Kendilemenin gerçek öznesi, birey değil, toplumdur. Toplum, kendilemeyi saklar ve kuşaktan kuşağa iletir. Bireyin yaşadığı şey, kendinden öncekilerin kendiledikleri tarafından önceden belirlenmiştir. Hatta, beş duyunun oluşumu, dünya tarihinde başlangıçtan bu yana ki oluşumların bir sonucudur. Tam bir kendileme, yani insan özünün gerçek kendilemesi, kapitalizmin yarattığı insanın yabancılaşması olgusunun aşıldığı bir dönemde görülecektir. Ancak iş süreci ya da insan ihtiyaçlarına gerekli doğal maddelerin kendilenmesi, doğanın gerektirdiği ve insan varlığının sürekli bir koşulu olduğu ölçüde, varolmanın tüm toplumsal evrelerinden bağımsız, daha doğrusu bu evrelerin herbirinde ortaktır. Bütün aşamalarda, kendilemenin temel iki türünü görmekteyiz: toplumsal ve bireysel. Geleneksel olarak birey üstüne kurulu bir psikoloji için, bu ikincisi ilginçtir. Zaten bu noktada, Marx'ın antropolojik terimi, psikolojik bir terim haline gelmiş, yani psikologlarca kendilenmiştir.

(*) Buna benzer bir ayrım, uyum'un temel iki mekanizması olduğunu belirten Piaget'de accommodation - assimilation terimleriyle yapılmaktadır. Bkz. «Apprentissage et Connaissance», in Etudes d'Epistemologie

Graumann'a göre, insan davranışının incelenmesinde, tarihsel yaklaşımı benimseyen ilk psikologlardan birisi L.S. Vygotski olmuştur. Vygotski, düşünce ve dil ilişkilerini incelerken tarihsel ve evrimsel yaklaşımları birleştirmiştir. İnsan, yaşamı ve gelişimi boyunca, kelimelerin anlamını öğrenirken geçmiş kuşakların yaşantılarını özümsemektedir. Bireyler, genel insan deneyini (kültür, sınıf, vb.) anlam denen biçim sayesinde kendilemektedirler.

Vygotski'nin erken ölümünden sonra A.N. Leontiev, kendileme kavramını geliştirmiş ve somutlaştırmıştır. «İnsanın zihinsel gelişiminin temel mekanizması, toplum tarafından geliştirilmiş etkinlik tiplerinin ve biçimlerinin kendilenmesidir.» Başka bir deyişle, kendileme sürecinde ve bu süreç sayesinde birey, tarihsel olarak biçimlendirilmiş insani işlevlerini ve yeteneklerini yeniden üretirken, aynı zamanda da kendini üretir ve yaratır.

Demek ki insan, insanların bir şeyleştirme çabasıyla dışlaştırdıkları şeyi, kendilemeyle içleştirme durumundadır. Nesnel gerçeklik asla, verilmiş bir şey (gegeben) değildir. Aksine üstünde etkide bulunulması gereken bir şeydir.

Kendileme, uyumdan (adaptation) özünde farklıdır. (*) Çünkü insan davranışının beheyorist görüşü, ilke olarak, hayvan davranışından farklı değildir. Burada marxist psikolojiyi beheyorist psikolojen ayıran en önemli özelliklerden birisi bulunmaktadır.

Graumann'ın düşüncelerinde yansıyan biçimde kavramın temel anlamlarını ve gelişimini böylece özetledikten sonra, konferansı düzenleyenlerin bakış açısını ve kavramın psikolojik boyutlarını ele alalım. G.E.P.E. ve Korosec Serfaty'nin ilk çalışmalarında (1973), kendilemenin, sahip olmadan farkı vurgulanmaktadır. Kişiye saygınlığı, büyük ölçüde onun servetine bağliyan ve statüsünü bununla belirleyen bir toplumda mülkiyet, kuşkusuz, kendilemenin önemli bir yanındır, ancak zorunlu koşulu değildir.

Kendileme, bir yerin ya da mekanın dönüştürülmesinde ortaya çıkan bir otorite, denetim göstergesidir. Kişiler bu etkilemeyi, türlü biçimlerde yapmaktadırlar: kendi etraflarında eşyaları yerleştirmekle ve böylece bir çevrede kök salmakla, bir yeri düzenlemekle, bu yerin diğerine açılışını ya da kapanışını isteklerine göre ayarlamakla, bu yerin bazı öğelerini yok etmekle, vb. Mekanı kendileme, türlü düzeylerde gerçekleşmektedir. Örneğin;

- Gözle, bakışla,
- Dokunma, koklama ve işitmeyle,
- Fotoğrafla,
- O yerde kalmakla, oturmakla,
- O yere sınırlar çizmekle,
- Oyunla,
- Yasak bölgelerin gözlemiyle.

Bir yeri kendileme, o yerle olan yakınlıktan doğmaktadır. Kendilemenin, daha önemli veya daha önemsiz biçimleri yoktur. Bu biçimler eş-değerlidir. Biri diğerine yeğlenemez. Herbiri, bireyce, çevrenin yapılandırılması, çevrede işaret noktalarının konması, güvenlik ve rahatlık koşullarının yaratılması açısından harcanan çabayı göstermektedirler.

Kendileme, bir gücün ve bir imgenin ortaya konduğu etker bir yaşantı ya da süreçtir. Biçimleri, kişinin (sosyal bir grubun üyesi) kendi imgesiyle, kimliğiyle ilgilidir. Bir bakıma, stereotipleşmiş bir dizi sosyal eylemler gibi görünen kendileme, özünde, etkenlik ve edilgenlik eğilimleri arasındaki çatışmaların ortamıdır; bir kimliğin ortaya konmasına dönük bir dinamizmdir.

A.A. Moles, kendilemeyi, bireyin evrene demir atması, kök salması olarak niteliyor. Dünyanın sadece, başıboş gezen insan (être errant) için tek biçimli ve sınırsız olduğunu, sadece bu tür gezicilerin çevreye yabancılaşma sorunu bulunmadığını, çevreyi kendilemediğini vurguluyor. Batı uyarlığında, insanların bir «mekân bütçesi» vardır, bir adresi vardır. Dolaşısıyla mekân, bir yandan nicelik olarak belirlemekte ve bir tüketim maddesi olmaktadır, öte yandan bir «bulunma noktası», bir coğrafi koordinatlar yeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazar, «varolmanın ilk kanıtı, yer kaplamaktır» diyen Le Corbusier'e katılmakta, antropolojik olarak insanın bir yere ve bunun ötesinde de bir «yersel kimlik» (Proshansky'nin Place Identity dediği şey)le yada «burası»na ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Kendileme, yersel kimlik ve kavramıyla ve bunun oluşturulmasıyla gerçekleşir. «Burası», başka yere karşıt olarak vardır ve ondan farklılaştırılmalıdır. Burası, yaşam boyunca süreklilik ve yenilenebilirlik gösteren birtakım orijinal uyaranların, dekorların ve eylemlerin karmaşasıdır. Bölümleme, kapatma, çevreleme gibi davranışlar, bir yeri kendilemenin temel aracıdır. Bunlar, psikolojik planda çevreyi, bir iç (bulduğum yer) ve bir dışı (bulmadığım yer), aynı zamanda «burası» ve «başka yer»e ayırırlar. Mekanda, duvarların yarattığı bir takım basamaklar, süreksizlikler vardır. Moles, duvarların işlevi ve duvarlar içinde insanların davranışları konusundaki gözlemlerinden sonra, kendilemenin «Ben, Bu

rada, Şimdi» eksenli, tenomenolojisi ya da kendilemesini yapmaktadır.

Proshansky, kendileme kavramının, çevre psikolojisinde kullanılan diğer kavramlara göre yerini saptamakta ve türlü anlamlarının küramsal bir çözümlemesini yapmaktadır. Kendileme, anlık ve otomatik bir olgu değil, zaman ve süreklilik üstüne kurulu bir süreçtir. Tüm karmaşık insani süreçler, sürekli olgulardır ve bunların tutarlılığı, zaman içinde görülen değişimlerin bir dengesinde ortaya çıkar. Yazar, kendilemeyi, salt psikolojik, bireysel düzeyde ele meyi, saft psikolojik ve bireysel düzeyde ele almamak gerektiğini belirttikten sonra, çevre psikologlarının çoğunun içine düştüğü «deneycilik» tutumunu eleştirmekte, bunun kısır olduğunu öne sürmektedir. Çünkü, çevreyle ilgili «privacy», «crowding» ve «territoriality» gibi konuların araştırılmasında, daha kolayca denetlenebilir ortamlar seçilmektedir. Modern kentsel yaşamın büyük bir kısmını bireyler, birtakım geçici çevreler içinde geçirmektedir. otobüs bekleme, büyük bir mağazada alışveriş etme, kuyruğa girme, bir lokantada yemek yeme, vb. Denetimi kolay ortamlarda yapılan araştırma sonuçlarını, ev, iş yeri, ders salonları gibi kalıcı çevrelere genelleştirmek, bir tür indirgeyiciliktir. Hepimizin günlük yaşamında tanıdığı bu geçici ve sık sık görülen durumlar, gerçek yaşamın kendine özgü bir bütünlüğü olan olayları olarak görülmeli ve incelenmelidir. Kendileme olgusunun geçici ve ya kalıcı çerçevelerde incelenmesinde, birtakım süreksizliklerin de bulunması karşısında, kendilemeyi, kalıcı ve karmaşık ortamlarda incelemek, araştırma ve kuram oluşturma stratejisi olarak ön plana alınmalıdır.

Kendilemenin, «denetim», «çevreyle özdeşleşme», «benin yansımaları», «..... ile uyumluluk», «zaman içinde sürekli ve kalıcı süreç» gibi terim ve boyutlarla belirlenmesi, özellikle karmaşık çevrelerde kök salmış bir olgunun söz konusu olduğunu gösterir. Bu nedenle, araştırma, bunlardan başlamalı ve bunlara ağırlık verilmelidir.

Proshansky, araştırma stratejisi ile ilgili düşüncelerini belirttikten sonra, bunların içerdiği güçlüklerle değinmekte ve bunun ev, konut çerçevesinde aile yaşamına nasıl uygulanması gerektiği konusunda öneriler getirmektedir.

Chombart de Lauwe, konuyu önce, sosyo-ekonomik koşulları içinde yerleştirme gereğine değinmekte ve bu koşulların birtakım çelişkiler taşıdığına işaret etmektedir. Endüstri uygarlığında birey ve gruplar, geleceğin kaygısı içinde, nüfus artması, çevre kirlenmesi ve kentsel sorunlar konusunda çıkmazlar görmektedir. Çevrenin düzenlenmesi, spekülasyona ve

para egemenliğine bazımlı kılınmakta ve toplumsal çatışmalara konu olmaktadır. Bazılarının çevre üstündeki gücü, çevrenin herkes tarafından kendilenmesini engellemektedir. Ayrıca, endüstri toplumlarında insanlar, onlara, sosyal yapılarda, düşünme biçimlerinde ve coğrafi çevrede yön bulmayı sağlayan işaret noktalarının yitirmişlerdir. Giderek renksizleşen, özgürlüklerini yitiren kentlerde, kitle iletişim araçlarının güdümünde bulunan kişiler, ihtiyaçlarıyla uyumsuz bir çevre düzenlemesi karşısında yönünü bulamamakta ve çevreyi kendileyememektedirler. Kendilemeye bir başka engel de, bu toplumlarda sosyo - coğrafi çevredeki değişimlerin hızıdır. Öyle ki, bazen çevre, bireyler onunla kaynaşmadan, onu düzenlemeyeden önce değişmektedir.

Çevreyi kendilemede, bireysel ve toplumsal olan ayırdedilemez. Çevreyi kendileme, bedeni kendilemekle başlar, fakat her zaman diğer insanlarla ilişkili sosyal bir ortamda oluşur. Sosyo - coğrafi çevre, türlü modellere, kurallara, değer sistemlerine göre kodlandırılmış, kurumsallaştırılmış ve örgütlenmiştir. Dolayısıyla zaten, büyük bir ölçüde başkasının malıdır.

Bir kendileme duygusuna sahip olmak, başkalarıyla çatışmaya girme veya uzlaşma demektir. Yabancı işçilerin batı toplumunda, bir kenti giderek artan bir biçimde bir semtten itibaren kendilemeye başladıkları, kendi toplumlarına benzeyen, onlara kendi evlerinde oldukları izlenimini veren bir yer yaratmaya çalıştıkları açıkça görülen bir olgudur. Bu olgunun her aşamasında, otel ve ev sahipleriyle, polisle, sosyal hizmet kurumları ve yönetimle aralarında bir çatışmanın olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, bir işçi için, bir burjuva mahallesini kendilemek olanaksızdır. İmtiyazlı sınıfların bir temsilcisi ise, bir işçi mahallesinde yabancılar duyacaktır. Kendileme süreçlerinde, her an, kodlanmış çevre - yaşanan çevre diyalektiği görülür. Ekonomik ve hukuksal planda çevre mülkiyetinin elde edilmesi ve korunmasına bağlı olan bu diyalektik, değişik durumlarda bulunan bireylerin ve grupların psikolojisini etkiler.

Çevreyi dönüştürmeye yönelik istek ve özelemler, bir grubun, bir dosyal sınıfın, bir toplumun kültürüne özgür, fakat bireylerce farklı şekillerde yaşanır. Çevreyi kendileme, bir yandan nesnel ve imgesel çevreyi ayarlayabilmeye, düzeltilemeye dayanır; buradan, bilişsel bir yakınlık izlenimi doğar. Öte yandan, çevrede bulunan eşyaların kullanımı ve tasarımı isteğini içerir; bu ise, duygusal bir yakınlık izlenimi verir.

Chombart de Lauwe, günlük yaşantı yerlerini ve kendileme konularını (ev, konut) göz-

den geçirdikten sonra, üretim yerlerindeki kendilemeye değinir. İş ortamında işçi, kelimenin iki anlamında yabancılaşmıştır; yani, hem kullanılmaktadır, hem de kendine yabancı kılınmıştır. Kendilemedeki eşitsizlik belirgindir. Bir işçinin deyişle, «iş yerinde, ustabaşı olan bir tornacı 70 m², atölye şefi 100 m², patron 2 veya 3 hektar yere ve büyük patron tüm çevreye sahiptir.»

Tüm sınırlamalara, yasaklara ve baskılara karşın, bireyler ve gruplar yaşadıkları mekanı az veya çok kendiledikleri duygusunu duyarlar. Endüstri toplumları, bunu kolaylaştırmıyorlar. Çevrede yapılan değişikliklerde amaç, oturanların kendileme istek ve ihtiyaçlarını doyurmak değil, üretimde verimi artırmak ve konut ile konut donatımının tüketimini hızlandırmak olmaktadır. Konutların kalitesinin çok düşük ve sağlık koşullarının kötü olmasına karşın, «son derece yoğun ve kollektif bir kendilemenin bulunduğu eski işçi semtleri yıkılıyor, yerlerine zengin sınıfların gelip yerleştiği büyük konutlar yapılıyor. Yakından tanıdığımız bu süreç içinde, yıkılan yerlerin eski sakinleri, zorla, merkezden uzak yeni sitelere sürülüyor ve maddi avantajlar elde etseler de, kendileme olanaklarını yitiriyorlar. Buna karşın, yıkılıp yeniden yapılan ve modern donatımlarla donatılan merkezdeki konutları alan zenginler, eskinin zevkini, tadını saklamakta ve çevreyi hem psikolojik olarak, hem de maddi olarak kendilemektedirler. Öbür yanda, mekanik olarak yapılan ve işçi ihtiyaçlarına, özlemlerine uygun olmayan yeni sitelerde, «yapı» ile «yaşantı» arasında, kendilemeyi güçleştiren derin bir çatışma başlamaktadır. Konutların içinde kendilemenin pratiği, biçimleri, teknik yeniliklerle değişmektedir. Yeni eşyalar, aile üyelerinin yer alışkanlıklarını kökten etkilemektedirler. Örneğin T.V., günlük çevreye bir başka çevreyi getirip sokmaktadır. T.V. sayesinde dış dünya, kişisel çevreyi işgal etmekte ve bu arada dış dünya yapaylaşmakta, TV'nin kişiyi dünyaya açan, bağlayan, engelleri kalıran bir araç olduğu görüşü, bir illüzyona dönüşmektedir.

Çevreyi kendileme olgusu, isteklerine, özlemlerine ve tasarılarına göre hareket etmek, dinlenmek, sahip olmak, duymak, düş görmek, yaratmak olanaklarını gerektirir. Bir özne - nesne ilişkisinde, çevreyi kendileyen özne (birey veya grup) ve günlük yaşamda onun etrafında bulunan eşyalar arasında yer alan psiko-sosyolojik süreçlerin bir bütünüdür. Türlü duygusal ve bilişsel süreçleri birbirine bağlar. Mekanı kendileme, soyutlanmış bireysel bir eylem değildir. Eşyalar ve bunların mekandaki konumu, birtakım mesajlar taşırlar. Kendilemeyi bir iletişim olarak, sosyal olarak görmek gerekir. Sosyal ilişkilerin, sosyal yapıların, ide-